

*Oryginalna praca badawcza***НАТАЛЯ КУЗОВОВА**

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, УКРАЇНА

ORCID: 0000-0002-4691-7258

**ДО 90-Х РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ: ПОДІЇ ТА ПАМ'ЯТЬ
(НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)**Ключові слова: *Голодомор, УРСР, СРСР, влада, геноцид, репресії*Key words: *Holodomor, UkrSSR, USSR, power, genocide, repression*

Минуло 90 років з часу одного з найбільших злочинів проти українського народу – Голодомору. Це був штучний голод, організований очільником СРСР, Йосипом Сталіним, та його поплічниками – геноцид¹. Масштаби та жорстокість цього злочину, цинізм та послідовність дій вбивць, настільки вражають, що їхнє усвідомлення є травматичною пам'яттю для нащадків та всіх, хто долучається до вивчення того, що відбувалось в Україні в 1932-1933 рр. Вивчення практик виживання та спротиву – це історичний досвід, що дає сили, впевненості та рішучості в протистоянні викликам та віру в перемогу над ворогом в умовах російсько-української війни.

Голод не був новим явищем для українців. В УСРР лише за 1920-ті рр. було декілька голодів, що супроводжувались людськими жертвами. Але саме Голодомор став актом винищення українців, що забрав життя понад 3,9 млн людей². Цифрова мапа голоду 1932-1933 рр. відображає страшну картину безпосередніх втрат від голоду в розрізі регіонів України за підрахунками демографів. Ми

¹ Автор виходить із визначення об'єкта геноциду як «національної групи», а саме всіх громадян УРСР, які стали жертвами Голодомору.

² O. Rudnytskyi, S. Kulchytskyi, O. Gladun, N. Kulyk, *The 1921-1923 Famine and the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features*, "Nationalities Papers" 2020, 48 (3), с. 549-568.

можемо побачити, що основні втрати припадають на центральну та центрально-східну частину України. Водночас, Південь України, де вирощували зерно, постраждав менше, хоча поніс значні демографічні втрати.

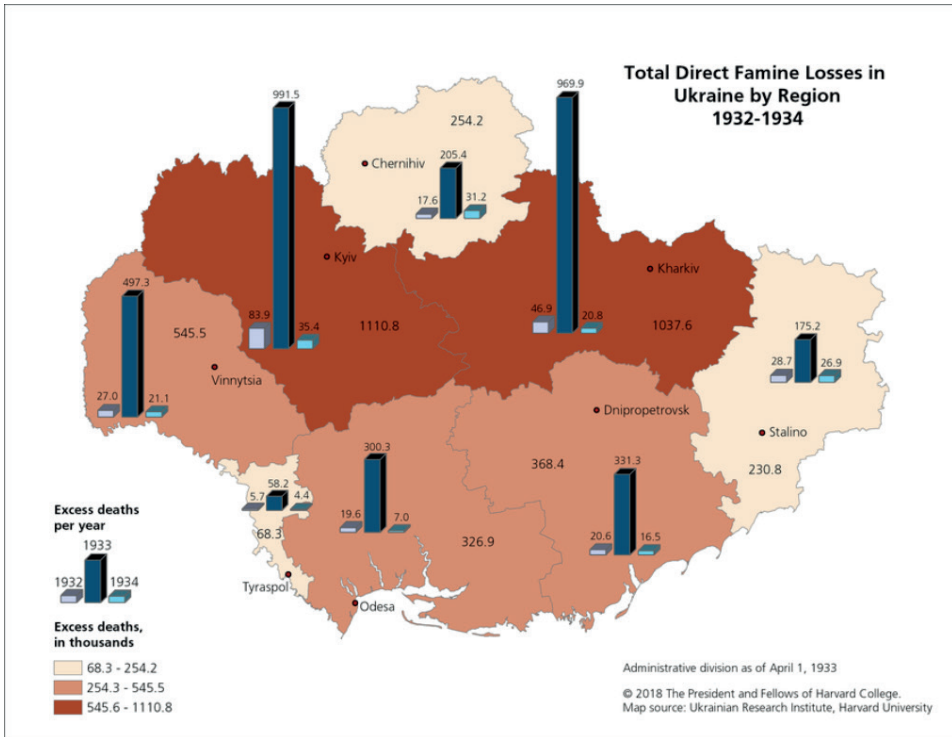

Рис. 1. Мапа Голодомору 1932-1933 рр. укладена під проводом Ukrainian Research Institute at Harvard University провідними демографами та істориками в царині підрахунків втрат від голодів: Олегом Воловиною, Омеляном Рудницьким, Наталією Левчук, Павлом Шевчуком та Аллою Ковбасюк³

На нашу думку, це основний аргумент проти тих, хто вважає, що Україна постраждала від голоду як республіка, що виробляла зерно, а також, що голод 1932-1933 рр. був спрямований проти усього селянства СРСР⁴. Вістря Голодомору-геноциду було спрямоване в саме серце України – найбільш густозаселені регіони, де зерновиробництво не було основним видом діяльності. Насправді, подібні аргументи – лише інформаційний «шум», спрямований на реабілітацію радянського режиму та особистості Сталіна. Так само як аргументи, щодо посухи

³ MAPA. Digital Atlas of Ukraine. Great Famine Project focuses on the Ukrainian Famine of 1932-33. <https://gis.huri.harvard.edu/population-losses> (доступу: 7.11.2023).

⁴ В. Кондрашин, *Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни*, Москва 2018.

і неврожаю в Україні, що нібито викликали голод⁵, які взагалі не витримують ніякої критики, і покликані засмічувати інформаційний простір та зменшувати масштаби злочину геноциду по відношенню до українського народу.

Голодне життя в радянській Україні змусило населення напрацювати низку практик виживання в умовах постійного економічного тиску держави. Із початком колективізації, ще в кінці 1920-х рр., селяни швидко звикли приховувати частину врожаю: у зернових ямах, в скиртах соломи за рахунок поганого обмолоту зерна, перемелюючи завчасно зерно на борошно. Всі ці прийоми давали можливість дожити до наступного врожаю. У відповідь держава також вдавалась до репресивних заходів: проводила обшуки підвір'їв, змушувала повторно обмолочувати зерно, встановлювала контроль за млинами, вилучала ручні млини та крупорушки тажорстоко карала тих, хто таємно перемелював зерно на муку⁶.

У минулому залишились рахунки та кредити в банках, що дозволялись під час непу: рівень життя стрімко падав внаслідок впровадження репресій в економічній сфері⁷.

⁵ M. Tauger, *Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933*, “Carl Beck Papers” 2001, № 1506.

⁶ *Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. Збірник документів*, под. ред. В.Ф. Боровик, Л.В. Виногоравова, О.О. Марущак, Херсон 2008, s. 60. Зазначимо, що вилучення ручних млинів розпочалось ще в 1932 р. і продовжувалось в 1933 і 1934 рр. Ця процедура проводилась сільрадами та відрізнялась зростанням масштабів вилучення, брутальністю каральних органів, що залучались до вилучення та обшуків. Кейс, що відображений у даному збірнику документів, дуже показовий: 1.12.1932 р. селянина Арнаutki (поблизу Херсона) Володимира Лупашенка звинуватили за статтею 129 Карного Кодексу УСРР за спробу вбивства сільського голови, що прийшов забирати ручний млин. Але головним аргументом звинувачення виступає факт наявності ручного млина і нібито те, що Лупашенко молів на ньому зерно для інших селян. Тобто видається зі справи, що покарання за напад було менше, ніж за перемелювання зерна. Лупашенко виправдовує себе тим, що молів зерно з голоду і лише для себе, а на сільського голову напад з вилами з іншої причини.

⁷ Державний архів Одеської області. Фонд Р-2523, опис 1, справа 9, аркуш 2-3. У секретному циркулярі Всеукраїнської контори державного банку СРСР до керуючого Одеським відділень держбанку від 09.02.1930 наказувалось зараховувати на особливий поточний рахунок усі гроші, відібрані в куркулів. Зокрема, вказувалось «Усі конфісковані облигації, незалежно від роду позик, так само як і здані кулаками на зберігання в кредитні установи та ощадкаси, зараховуються на знеособлений рахунок депозиту НКФ СРСР у Вашому Відділенні. На цей же рахунок Ви можете перерахувати всі оплачені кулаками в кредитних установах та ощадкасах ще не видані ним облигації кредиту... Само собою зрозуміло, що подальша видача позик куркулів під облигації має бути припинена. Далі Ви повинні отримати від окружної ощадкаси копію опису ощадних книжок, відібраних у куркулів, вклади по них перераховуються на особливий рахунок НКФ СРСР у Ощадній касі. Далі, за списками вкладників Ощадної каси необхідно виявити куркулів, які приховали свої вклади, і з останніми належно вчинити за вказаним вище порядком. Усі паї та вклади куркулів у кооперативних організаціях передаються до фонду колективізації наймитів». Варто відзначити, що тогочасне

Економічні технології геноциду супроводжували політичні. В кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. селяни організовували масові виступи проти колективізації, конфіскації майна та арештів. У відповідь повстанці заарештовувались, ініціаторам виносились смертні вироки, навіть жінкам⁸. Спочатку заарештованих не виселяли з України, їх утримували в БПУ (будинках примусового утримання), а родину виганяли з села, за межі району, конфісковуючи усе майно⁹. Але у 1931 р. розпочали будівництво Біломорканалу, й вислання за межі України почало набувати більшого поширення. Хоча практика утримання в БПУ, тюрмах та колоніях з примусовою працею в'язнів залишилась¹⁰.

У 1933 р. через те, що в'язнів не постачали харчуванням, БПУ, в'язниці та сільськогосподарські колонії (місця примусової праці) поступово перетворювались на трупарні. Потрапити до в'язниці було все одно, що бути засудженим до смертної кари, хоча в основному засуджували до 3 років ув'язнення. До в'язниці запроторювали і чоловіків, і жінок, і підлітків. У актових книгах записів про смерть за 1932-1933 рр. серед в'язнів, котрі померли від голоду, згадуються підлітки 14-17 років¹¹. Згодом тих, хто вижив, відбув своє покарання та повернувся із заслання, почали масово заарештовувати в 1937-1937 рр. та засуджувати до розстрілу¹². Збереглися спогади про умови утримання в БПУ: камери були

визначення «куркуль» мало «зручний» для влади формат: ним можна було назвати будь-кого. Свого часу до купування державних облігацій та надання позики державі змушували силою. Ця практика продовжувалась протягом існування СРСР і не свідчить про довіру державним банкам з боку селян. Але існування банківської сфери в неписький період давало ілюзію цивілізованого життя, в період колективізації останні ілюзії було зруйновано.

⁸ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 10, справа 255. У даній справі містяться звинувачення і вирок 28 селянам, що підняли повстання 1930 р. у селі Солонці Олешківського (Цюрупинського) району Одеської (тепер – Херсонської) області. З них були засуджені до смертної кари та розстріляні в Херсоні 6 повстанців, зокрема одна жінка. Згодом багатьох з них відпустили, але в 1937 р. за це саме повстання знову заарештували тих, хто залишився на волі, пережив Голодомор і не змінив своє місце проживання.

⁹ *Херсонщина. Голодомор. 1932-1933...*, с. 73.

¹⁰ Так, М. Хатасвич, заступивши на посаду очільника Дніпропетровської області, «знайшов» у в'язницях до 25 тис. селян, заарештованих за невиконання хлібзаготівель. *Голод в СРСР. 1929-1934. В 3 т., т. 2, Июль 1932 - июль 1933*. Отв. сост. В. В. Кондрашин, Москва 2012, с. 656-660.

¹¹ N. Kuzovova, *Childhood during the Holodomor 1932-1933 in Ukraine (in the South of Ukraine)*, "Journal of Family History" 2021, 47, 1, с. 59-77.

¹² Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 10, справа 712. У даній справі містяться звинувачення Павла Громокрицького, агронома с. Покровське Миколаївського району, в шкідництві; в обтяжуючих обставинах вказано, що Громокрицький був засуджений у 1931 р. за «шкідництво» у колгоспі «Червоний перекоп». Проте цього разу, у 1937 р., його засудили до смертної кари. Це типова справа, що відображає, по-перше масовий характер репресій під час колективізації, а по-друге – механізм масових репресій

переповнені, годували солоними огірками та не давали достатньо води¹³. Родичам не повідомляли долю заарештованих, вони кружляли біля тюрм, не знаючи чи живі їхні рідні. Але також багато сімей не дочекались своїх близьких з трирічного або п'ятирічного заслання, досі вони вважаються зниклими безвісти. Їхні родини зараз розшукують їхні сліди в архівах і не можуть знайти, яка була їхня доля, що з ними сталося¹⁴.

Репресії супроводжувались пропагандистським тиском. У його основі лежали обіцянки щасливого життя колгоспникам та покарання тим, хто відмовиться вступати до колгоспів. Колгоспникам обіцяли справедливий розрахунок за хліб, можливість торгувати ним після виконання хлібозаготівель, зрештою, те, що вони не будуть голодувати. Погрожували позбавленням виборчих прав, домівки, засланням, смертною карою. Також влаштовували показові суди, що спрямовувались на різну аудиторію. Так, «Оріхівська справа» мала вплинути на членів партії, котрі відмовлятимуться застосовувати репресії до односілчан; а розправи над куркулями мали приносити моральне задоволення біднякам-колгоспникам та бути засторогою одноосібникам. Люди з жахом згадують закон «про п'ять колосків», згідно з яким будь-яке відчуження колгоспного майна, вважалось контрреволюційним злочином і негайно каралось¹⁵.

У відповідь на селянські повстання влада робила поступки, принаймні в публічній сфері (згадаймо статтю Сталіна «Головокружение от успехов: К вопросам колхозного движения», опубліковану в газеті «Правда» 2 березня 1930 р.¹⁶), створюючи ілюзію, що влада «дослухається». Тому не зважаючи на план хлібозаготівель, що перевищував їхні можливості, селяни мали надію пережити зиму і весну 1932-1933 рр. Проте у листопаді 1932 р. радянський режим остаточно скинув маску і вдався до безпрецедентних заходів, що призвели до Голодомору: вилучення усього товарного хліба, усіх фондів: посівного, соціального, змусивши колгоспників повернути зароблений хліб, а потім запровадивши натуральні штрафи, що передбачали конфіскацію усіх продуктів харчування. Під загрозою позбавлення житла, тюрми, заслання та розстрілів селяни розсталися з останнім хлібом і мусили чекати на голодну смерть. Станіслав Кульчицький справедливо вважає, що цей «нищівний удар» Сталіна, спрямований на українців, був здійснений

1937-1938 рр., коли слідчі піднімали старі, вже закриті справи, щоб виконати «план» по арештам і засудженням до смертної кари.

¹³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. Херсон 2008, с. 607, 623.

¹⁴ З такими випадками автор статті почала стикатись під час роботи в Херсонській регіональній комісії з реабілітації жертв політичних репресій. Також це непоодинокі випадки в Україні, їх можна відслідкувати в профільних соціальних мережах, наприклад, UAGenealogia. <https://www.facebook.com/groups/UAGenealogy/> (доступу: 7.11.2023).

¹⁵ Н. Кузовова, *Голодомор 1932-1933 років на Херсонщині*, Херсон 2023, с. 103.

¹⁶ І. Сталин, *Сочинения*, т. 12. Москва 1949, с. 191-199.

Сталінін в результаті цинічної та відчайдушної спроби зберегти свою владу очільника СРСР, яка похитнулася внаслідок його ж недолугої політики¹⁷.

Як вже зазначалось, однією з причин, чому українці здавали останній хліб, був страх заслання, але отримавши відомості про виселення, українські сім'ї намагались втекти з села світ за очі: в місто, в інші регіони УСРР, в РСФРР, Білорусь, і навіть за кордон: в Румунію, Польщу, через Грузію на Близькій Схід. Проте можливості втечі незабаром були обмежені спеціальною директивою радянської влади¹⁸. Українці в складі II Речі Посполитої, що зіткнулись з біженцями з «радянської» України, були вражені масштабом лиха, жахливим станом потерпілих, намагались розповсюдити інформацію про голод¹⁹. Залоги з міліції та прикордонники сумлінно боролись з тим, щоб групи голодних людей не потрапляли у міста, знімали втікачів з потягів та відправляли в концтабори тих, хто не бажав повертатись додому.

На Півдні України з XVIII ст. існували польські колонії – місця компактного проживання польського населення, зокрема в Херсонському районі Одеської області та Великолепетиському (Нижньосірогозькому) районі Дніпропетровської області. Під час проведення політики коренізації було утворено польські національні сільради. З матеріалів слідчих справ ОДПУ можемо зробити висновок, що покарання за нестачу хліба в 1933 р. для їхніх мешканців, були значно суворіші. Якщо зазвичай засуджували до 3 років, українських поляків – до 7-10 років висилки. Так у справі Ясинського Леонтія Геляровича, поляка, мешканця с. Миколаївка, що було центром Миколаївської польської національної сільської ради Великолепетиського району (на момент події – Нижньосірогозького), повторно заарештованого в 1937 р. зазначено, що за нестачу хліба він був засуджений до 9 років ув'язнення та 5 років позбавлення громадянських прав. Коли Ясинський відбував покарання в херсонській в'язниці, він захворів і йому вдалось втекти з тюремної лікарні на Далекий Схід, згодом в 1936 р. повернувся в до себе в с. Миколаївка, де в 1937 р. був заарештований в рамках «Польської операції» НКВС та розстріляний²⁰.

Це не був поодинокий випадок. Також був заарештований і засуджений Павло Тимофійович Яроцький, мешканець села Цареводар Херсонського району Одеської області (нині Правдино Херсонської області, деокуповане 9 листопада 2023 р.), голова колгоспу ім. Ворошилова. В цьому селі з середини XIX ст. разом з українцями

¹⁷ S. Kulchytsky, *The Famine of 1932-1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor*, Edmonton–Toronto 2018, с. 89-114.

¹⁸ *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 1918-1939*, т. 3, 1930-1934, книга 2, 1932-1934, *Документи и материалы*, под ред. А. Береловича, В. Данилова, Л. Борисова et al., Москва 2005, с. 262-263.

¹⁹ Р. Кушнеж, *Ставлення II Речі Посполитої до поляків в УСРР у період Голодомору*, „Український історичний журнал” 2023, 5, с. 69-69.

²⁰ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 10, справа 2791, без нумерації аркушів.

проживало польське населення, що мало свій костел та школу. Сам Яроцький був українцем, одружений з полькою, і вся його сім'я, а також багато односільчан: і українців, і поляків з кінця 1932 р. перебувала, хто під слідством, хто в тюрмі, а дехто, не чекаючи суду, втік з села. У карній справі Яроцького, вказано, що він заявляв про конфіскаційний характер хлібозаготівлі, що залишить колгоспників без хліба та фуражу, та організував саботаж хлібозаготівлям серед колгоспників. Його було засуджено до заслання на Північ²¹. Село було пограбоване вщент і залишилось без запасів хліба: «Урожай був. І хороший врожай був, повен засік зерна був. А до нас приїхала підвода і забрала все... з красним флагом приїжджали підводами, машинами і забирали», – пригадує мешканка Цареводару²². В «Єдиному реєстрі жертв Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду (м. Київ) вказано поіменно понад 750 осіб, за національністю поляків, що померли від голоду в різних областях України, переважно в Хмельницький та на Півдні України²³. За даними Романа Висоцьки під час Голодомору 20 тисяч етнічних поляків померло від голоду²⁴.

Ослаблені голодом люди зустріли зиму в холодних оселях. Голод відбирав енергію, робив людей млявими і байдужими. Вже не було сил для того, щоб ховати померлих, їх почали зносити до льохів та погребів. Влада робила приписи про дотримання санітарних норм та змушувала сільради та правління колгоспів прибирати трупи та ховати їх у братських могилах. У лютому 1933 році з'являються перші новини про канібалізм та некрофагію. При цьому повідомлення місцевих партійних чиновників про масові смерті від голоду називають контрреволюційними плітками або взагалі ігноруються²⁵. Про смертність від голоду забороняють надавати письмову інформацію, лише усно²⁶.

²¹ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 7, справа 492, аркуш 9, 9 зв.

²² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093, опис 2, справа 11, аркуш 2-9.

²³ Єдиний реєстр жертв Голодомору: Голодомор 1932-1933, <https://victimsholodomor.org.ua/home.html> (доступу: 7.11.2023).

²⁴ R. Wysocki, *Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie*, „Res Historica” 2011, 31, с. 136.

²⁵ Н. Кузовова, *Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині*, Херсон 2023, с. 113-123.

²⁶ Там же, с. 10. У своїй доповідній записці В.Балицький пише: «На додаток до телефонної розмови з Вами повідомляю про мої вказівки, надані начальникам обласних відділів ГПУ України, після отримання записок тт. Розанова (Київ) та Краукліса (Дніпропетровськ) з питання про продовольчі труднощі у цих областях: 1. Запропонував начальникам обласних відділів з цих питань інформувати лише перших секретарів обкомів і лише усно, після ретельної перевірки відомостей для того, щоб наші записки не «бродили» по апаратах і, у свою чергу, не стали джерелами різних чуток. Також запропонував із цих питань не складати спеціальних доповідних записок для ДПУ України, а інформувати лише мене своїми особистими листами». Видається, що він дбає про достовірність інформації про голод, насправді запропоноване ним інформування – пряма заборона на розголос, оскільки її практично неможливо реалізувати.

Фот. 2. Зображення корабля-рефрижератора «Дніпро», що вивозив м'ясо за кордон, в той час коли в 1929 р. в Зінов'євську (нині – Кропивницький), Херсонському та Каховському районах люди вмирали від голоду 1928-1929 рр., викликаного посухою та надмірними хлібозаготівлями. Згодом, в 1932-1933 рр. українці, що помирали з голоду, будуть спостерігати як мимо них їхнє зерно везуть потягами та вантажать на кораблі для виконання експортного плану СРСР. Фотокопія газети «Надніпрянська правда», що видавалась Херсонським міськкомітетом КП(б)У за 1929, р. № 100 (351) з колекції Державного архіву Херсонської області, пограбованого російською армією у вересні-жовтні 2022 р. при відступі з м. Херсон

Хлібозаготівлі продовжувались у лютому-березні 1933 р., оскільки тепер селяни мали вже здати зерно для посівного фонду, вивезеного в попередні хлібозаготівлі. Розпочалась нова пропагандистська кампанія, що звинувачувала селян в удаванні голоду. Вона тривала недовго, рівно стільки, щоб під цим гаслом розпочати масові обшуки підвір'їв в пошуках прихованого хліба. Навіть ті селяни, що мали прихований хліб, часто не могли його дістати через загрозу обшуків, через те, що не було сил відкопати його, а також через те, що то був посівне зерно, від якого залежав новий сільськогосподарський рік.

ЖОДНОГО ЦЕНТНЕРА ХЛІБА ПРИВАТНИКОВІ (ЩК ВКП(б))

АРНАУТКА ТА КИЗЬЯ-МИС ПРИПИНИЛИ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

ТІЛЬКИ У НЕЩАДНІЙ БОРОТБІ З ДЕМОБІЛІЗАЦІЙНИМИ НАСТРОЯМИ, КУРКУЛЬСЬКОЮ ПІДРИВНОЮ АГІТАЦІЄЮ ТА ПІ АГЕНТУРОЮ—МОЖНА НАЙБЛИЖЧИМИ ДНЯМИ ВІВЕРШИТИ ПЛАН

В Арнауці—згорнули хлібозаготівлі

Уже протягом двох тижнів в Арнауці припинили будівлю боротьбу за хліб, на кутках—повна демобілізація. Наслідком згорнення хлібозаготівель за цей строк не надійшло від одноосібників жодного кілограма хліба. А вони заборгували державі 2 тис. центнерів!

Починаючи з 1-го січня тут „спромоглися“ заготувати до сьогоднішнього дня за твердими завданнями та контрактційними зобов'язаннями лише 40 центнерів, із цієї кількості майже половина припадає на вихри аму.

Про те, як на кутках розгортають масову роботу, свідчать такі характеристичні цифри. Одноосібники першого кутка **ЗАБОРГУВАЛИ ДЕРЖАВІ** 750 цент, а здалі... 3. Другого кутка—800 ц, а здалі—5 і третього кутка—з 1.000 центнерів—4.

Заможно-гитайбаску верхівку сільради вирішила не чіпати. Вони з 200 центнерів твердих завдань за січень і лютий не здали і фунта.

Така робота—безпосередній допомога куркулів та її агентурі, допомога опортуністам, які галасують, що хліба в Арнауці нема і його більш неможливо заготовляти.

Лише розгромивши ці опортуністичні, демобілізаційні настрої, залучивши по-більшовицькому масову роботу на кутках, залучивши до неї догоспінів буксирі (які, між іншим, тепер не працюють), партосередок та сільрада вивірять фронт боротьби за хліб, залікують провали.

ПОСТ „Н. ПРАВДИ“.

Залі 20-ти передових районів Радянського Союзу, які догоспінково та ударно виконали хлібозаготівлі (Синьківське).

НА ФОТО: тов. Петровський серед делегатів.

Не боротьба, а замилювання очей

Партійний осередок та сільрада Кизьго-Мису досі не виклали демобілізаційних настроїв у боротьбі за хліб. Наслідком припинення масової роботи на кутках, вивернення плану у лютому ганебно провалено.

За весь час, починаючи з 1-го січня, одноосібники здали за контрактційними зобов'язаннями лише 174 цент (12%), замість плянового завдання—1500. Останніми п'ятиденками темп щодня меншав: 3 25-го по 29 п'ять кутків „спромоглися“ заготувати 10 пудів хліба. Особливо найганебніший стан на третьому та четвертому кутках, які протягом цілого місяця заготовили... кілограм хліба.

Сільрада не обізнана зі станом хлібозаготівель. Щоб дістати деякі зведення, секретар бігає по кутках, збираючи ці

уповноважених цифри. Так само не обізнаний зі своїми безпосередніми обов'язками—як прохадять хлібозаготівлі—і уповноважений МПК Харченко, який перебуває в Кизьго-Мисі вже... два тижні.

— Не встиг,—каже Харченко,—приїхати справи у попереднього уповноваженого цієї сільради. Через годину зберу відомості, тоді зможу дати конкретні факти.

Ось як „працюють“ у Кизьго-Мисі!

Щоб вивершити хлібозаготівлі, треба спрямувати всю увагу на одноосібницький сектор, припинити будівню панькання з твордонездавцями, раз назавжди покинути з демобілізаційними настроями, які лише допомагають класовим ворогам та їхній агентурі.

Бригада „Н. Правди“.

— 2-го Березня, о 7-й годині ввечора, у великій залі Миськразд відбується оргвварада. Повинні прийти голови та секретарі бригади, добровільні інструктори, соціалістичні, завдувачі відділів Миськразди, члени Миськразди, зав. клубів, а також голови цехкомів, місцевиків, залкомів та агитів.

Фот. 3. Стаття в газеті «Наддніпряньська правда» за лютий 1932 р. про незадовільний хід хлібозаготівлі з колекції Державного архіву Херсонської області

До обшуків залучали мешканців міста. Газети розповідали про куркулів, що обжираються хлібом, крадуть колгоспне майно, не дають хліба місту²⁸. З робітників формували загони, що проводили обшуки. Траплялось, що такий загін, прибувши в напівмертве село, відмовлявся забирати продукти. Також обмежувались розмовами з селянами, що скаржились на голод і пусті комори. Але голодним

²⁸ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-1005, опис 1, справа 283, аркуші 53-54. У документі йдеться про викриття шефськими бригадами будівельників, заводу ім. Петровського, обозного заводу закопаного, прихованого «куркульською наволочню хліба» у селах Широка Балка, Музиківка та Цареводар Херсонського району.

було важко втриматись від спокуси, тому в спогадах відображені випадки, коли в хати вриваються чужі люди і забирають останнє²⁹. Це було злочинне розпалювання антагонізму між містом і селом, що вчинялося радянською владою.

Питання моралі відходили на другий план, не було кому підтримати в тяжкий час духовно – церкви стояли порожні, перетворені на стайні та склади, непотрібні під час голоду³⁰. Матері кидали своїх дітей, траплялись дітовбивства з розпачу, а також випадки вбивства дітей заради їжі. Наприклад, у Харківській області станом на 10.04.1933 було зафіксовано 245 випадків канібалізму та некрофагії³¹. Часто об'єктом подібних злочинів ставали діти: у Київській області у лютому 1933 р. з 14 випадків канібалізму та некрофагії десять жертв – діти та підлітки.

Італійський консул Серджо Граденіго, котрий декілька років спостерігав, за процесами, що відбувалися в Україні в політичній та економічній сфері, вбачав у голодікрах СРСР³². Він послідовно відстежував негативні процеси в економіці та очікував, що незабаром СРСР припинить існування як держава. Його помилка полягала в тому, що те, що він вважав поразкою для СРСР – смерть від голоду мільйонів українців, насправді було результатом політики Сталіна, який таким чином подолав політичну кризу та утримав свою владу. Не справились очікування Граденігої щодо реакції світової спільноти, надії на велике повстання в Україні.

Польські дипломати також повідомляли, що в Україні голод. До польських консульств за даними Р. Кусьнежа в цей період звернулось близько 3 тисячі поляків, що висловили бажання повернутись в Польщу, але отримали дозвілвід радянської влади лише 3 особи³³. Уряд II Речі Посполитої в умовах світової економічної кризи був занепокоєний потенційним напливом розорених біженців

²⁹ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область*. Херсон 2008, с. 554. Наприклад, у спогадах Мироненко Мотрі, 1918 року народження, жительки села Федорівки Херсонської області, розповідається: «Ми відносилися до бідняків, у нас не було що забирати, а куркулів виселяли не знаю куди, у середняків забирали все що бачили. Але які то були куркулі, у їх був сундук і може якась одежина, якась худа конячка. Забирали люди на підводах з прапором і ми дуже боялися цієї підводи. Заставляли доносити, але не знаю чи була винагорода, за документи ніхто не питав, бо боялися. Куркулів виганяли з хати, забирали все, зброю не бачили, може й була, але боялися й слова сказати. Ховали продукти, закопували. Але у їх були такі штрички і вони штрикали землю і якщо знаходили то забирали, один заходив до хати, а другий сидів на підводі».

³⁰ Там же, с. 566. Зі спогадів очевидців: «Була у нас церква, яку зруйнували комуністи, її священник помер від голоду».

³¹ *Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали*, упоряд. Р.Я. Пиріг, Київ 2007.

³² *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932-1933 роки*; пер. з італ. М. Прокопович; упорядкув. та вступ. ст. А. Граціозі; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал; передм. Н.Ф. Баллоні, Харків 2007.

³³ Р. Кушнеж, *Документи польської дипломатії про голодомор*, „Український історичний журнал” 2008, 6, с. 198.

з УСРР³⁴. Також Польща прагнула в таких умовах не розв'язувати війну з СРСР та уклала мирну угоду в 1932 р.³⁵ Польський уряд вважав небезпечним заворушення в середовищі українців, викликані чутками про страшний голод в СРСР, про масштаби якого виразне уявлення отримали лише в кінці літа 1933 р. Тому інформація про голод не так активно поширювалась у Польщі, як, наприклад, у Німеччині³⁶.

Хоча в 1933 р. за відомостями ОДПУ було репресовано більше повстанців, ніж в попередньому, 1932 р., але майже в два рази менше – 97 тис. (по СРСР), ніж в 1930 р. (188 тис. осіб)³⁷, що свідчить про спад політичної активності внаслідок голоду. Селяни так само мали надію, що радянська держава припинить існування, а згодом голод як специфічний стан людини, спрямував усі їхні сили на виживання. Тому повстання протікали в'яло, були спрямовані на пограбування заготпунктів, де збирали зерно для відправки за кордон, або проходили у вигляді відмови виходити на роботу без харчування – страйків. З такими виступами жорстоко розправлялись органи ОДПУ, кількість членів яких була збільшена. Тих, хто відмовлявся працювати, заарештовували, катували, закривали на ніч біля полів, щоб не втекли і зранку приступили до роботи.

У результаті, до нового врожаю у більшості селян не залишилось ресурсів, щоб вижити. Спочатку смерть забирала дітей і старих, щодня, щогодини примножуючи число своїх жертв. За спогадами очевидців, ослаблені голодом чоловіки помирали під час сільськогосподарських робіт від фізичних навантажень, що не міг витримати організм після тривалого голодування. Тому найбільша кількість жертв від голоду припадає на травень-червень 1933 р. та на центральні, найбільш густонаселені, території України. Раніше допомога у вигляді посівного зерна надійшла лише у південні області, щоб забезпечити сівбу і не більше.

Наслідки Голодомору – це не лише втрата 3,9 млн людей, це розчарування дітей у батьках, чия тяжка праця не тільки не приносила добробуту, а навіть не могла врятувати від голодної смерті. Воно виражалось в тому, що наступне покоління відверталось від підприємницької ініціативи, що загрожувала голодом і репресіям, а натомість шукало заробітку в місті, або в колгоспах. Сімейні цінності нівелювались також через те, що батьки в скруті не мали можливості піклуватись про дітей, віддавали їх в дитячі притулки, полишали на вокзалах, або в хатах, а самі йшли геть, не могли належним чином забезпечити. Це не було масовим явищем, не стало закономірністю, проте нанесло відчутного удару національній культурі³⁸.

³⁴ R. Wysocki, *Stanowisko władz...*, с. 130.

³⁵ Там же, с. 131.

³⁶ Там же, с. 132.

³⁷ *Голодомор 1932-1933 років в Україні...*, с. 886-890.

³⁸ N. Kuzovova, *Childhood during the Holodomor...*

Селяни не стали прихильниками колгоспного життя, сприймали колгоспи як кару небесну, й не забували про свої відібрані землі та будинки, деякі навіть намагались відновити свої права під час нацистської окупації. Проте німецька військова адміністрація дуже вподобала колгоспи як інструмент контролю та експлуатації, тому залишила колгоспи перейменувавши їх в «сільськогосподарські общини» та відмовляла розкуркуленим в поверненні землі, будівель та майна.

Однак, покоління змінювались і поступово відбувалось формування «радянської людини». Її характерними рисами стало покладання на державу, придушення власної ініціативи. Разом з тим сформувався правовий нігілізм та тотальна недовіра до всіх: від держави – до членів власної сім'ї. Подальші спроби вирватися з радянської дійсності та відкинути радянську ідеологію супроводжувались розправою влади над інакомислячимими після смерті Сталіна: в часи хрущовської «відлиги», брежнєвського «застою», чи навіть горбачовської «перебудови».

Пережита травма Голодомору, що супроводжувалась особистими стражданнями: моральними і фізичними, втратою рідних, поглиблювалась неможливістю розповісти про цей злочин через радянське «табу».

У кінці 1980-х рр., коли Радянський Союз почав переживати системну кризу, що супроводжувалась занепадом економіки, погіршенням рівня життя населення, і правду про Голодомор вже не можливо було приховати. На нашу думку, це було пов'язано не лише з лібералізацією суспільного життя напередодні розпаду СРСР. Головним аргументом, який довгий час просувала радянська пропаганда, апелюючи до відносно лояльної частини населення України, була необхідність жертв заради комуністичного раю. Тому навіть у партійних діячів почало виникати питання, нащо було стільки жертв, заради чого? І звичайно люди, які безпосередньо постраждали, хотіли розказати, поділитись пережитим, зрештою, покарати винних у розкуркуленні, колективізації, голоді, репресіях, відновити своє чесне ім'я від наклепів, з'ясувати долю своїх рідних, котрі пропали безвісти. Колишні запобіжники, що нав'язували думку про те, що розкуркулені і репресовані були самі винні, бо виступали проти радянської влади, займались шкідництвом та заколотами, втратили сенс із падінням радянської влади. За що вони постраждали, в чому була їхня вина? Ці питання ятрили українське суспільство.

Коли в 1986 р. Іван Драч вжив слово «Голодомор» на одному з з'їздів письменників, ніхто не очікував, що рух за правду про голод матиме наслідки³⁹. Люди звикли мовчати, а коли вони розповідали дітям про голод, як варили борщ з кропиви, щириці та лободи, або страшні історії про людодство, молодь не знала, з чим співвіднести ці розповіді. З голодом 1921-1923 рр.? За радянською офіційною історією цей голод був у Поволжі. З голодом 1946-1947 рр.? Про нього також не згадували на уроках історії, де говорилось про перемогу в другій світовій

³⁹ М. Шитюк, К. Назарова, *Голодомор 1932-1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986-2009 роки)*, Миколаїв 2012, с. 16.

війні – «великій вітчизняній»), як називала її радянська історіографія, і ця війна мала асоціюватись зі святом «Перемоги»: без Голокосту, без мільйонів жертв.

Проте подальші події показали, що нічого не було забуте. Одеські історики та архівісти пригадують, як в кінці 1980-х рр. до них було спущене завдання підготувати збірку документів, присвячену розвитку сільського господарства після революції 1917 р. Лілія Білоусова, заступник директора державного архіву Одеської області, пише: «Почалася рутинна робота з виявлення документів. Вже з самого початку стало ясно, що від попередніх методів відбору архівних документів прийдеться відмовитись. Адже загальноприйнята теза про відображення дійсності тільки з позитивного боку і показ «прогресивного розвитку» суспільства за часів радянської влади явно йшли в розріз відкритими матеріалами»⁴⁰. Дійсно, матеріали виявлені в Одеському архіві, мабуть найбільш вражаючі своїм змістом: насилля, катування, згвалтування з боку уповноважених з хлібозаготівель, смерть та канібалізм, – відображені у них. Архівісти не знали, що робити з цими документами, оскільки вони суперечили радянській історіографії, і збірник так і не був виданий, а документи чекали відновлення незалежності України.

Водночас за кордоном в українській діаспорі культура історичного дослідження Голодомору удосконалювалась та набувала наукового характеру: від рефлексій втікачів з СРСР, що поповнювали колекції з усної історії, літературних творів, до проведення наукових досліджень. Першими вагомий внесок у популяризацію теми голоду 1932-1933 років у світовій історіографії зробили Джеймс Мейс⁴¹ та Роберт Конквест⁴². Головною перешкодою для них була відсутність доступу до архівних документів, що зберігались в СРСР. Але з іншого боку в розпорядженні цих авторів знаходились спогади очевидців, записані майже одразу після подій Голодомору, чого, звичайно, не могло бути в радянській Україні, де говорити про голод було не лише не вільно, а й смертельно небезпечно. Навіть 5 років по тому переслідувались і суворо карались будь-які розмови про голод і колективізацію. Так, у 1938 р. до смертної кари засуджено Петра Васильєва (м. Херсон), який поширював „наклепницькі чутки про проведення Радвладою колективізації примусовим шляхом, голод колгоспників і робітників у СРСР”. Петро Васильєв до революції працював помічником мирового судді, а на момент арешту – завідувачем складу Херсонського бавовнозаводу⁴³. У селі Шкуринівка Херсонського району були заарештовані директор колгоспу «Червоний Жовтень» Яків Бульба, його брат-кузнец Ілля Бульба, колгоспник Василь Хавкун та священник Ігнат

⁴⁰ Голодомори в Україні: Одеська область 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи, под. ред. І. Ніточко et al., Одеса 2007, с. 15.

⁴¹ J.E. Mace, *The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? Toward the Understanding and Prevention of Genocide*, [in:] *Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide*, ed. I.E. Charny, Boulder – London 1984, с. 67-83.

⁴² R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine*, Oxford 1986.

⁴³ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 10, справа 343.

Малий. Вони „поширював провокаційні чутки про СРСР, про голод, руйнування селянства” тощо. Подібні звинувачення поряд з якимсь незначним правопорушенням ставали вирішальними для винесення смертного вироку. Таким чином, навіть 5 років по тому згадка про голод могла коштувати життя⁴⁴. Ще одна брехня радянської влади: хоча ці люди були розстріляні в 1938 р. в Херсоні, їхнім родичам повідомили, що вони померли від різних хвороб під час війни на їхні запити в кінці 1950-х рр.

Як вже зазначалось, до карних справ, що масово відкривались в 1932-1933 рр. активно звертались під час сталінського терору, зокрема, спрямованого проти польського населення. Так, в колишній польській національній сільраді с. Новопетрівка Нижньосірогозького району Дніпропетровської області (нині – Генічеського району Херсонської області, село Новопетрівка окуповане під час російсько-української війни російськими військами 24.02.2022) була заарештована ціла група етнічних поляків за звинуваченням у шпигунстві на користь Польщі. Це повністю сфабрикована справа спиралась на «старі» звинувачення у невиконанні плану та перешкоджанні хлібозаготівлям. В тому числі був заарештований Йосиф Михайлович Цисельський, 1892 р. н., під час Голодомору він працював на млині та молів людям хліб, також йому закидали дружбу з місцевим ксьондзом та релігійну агітацію. Він, його брат А.М.Цисельський та їхні односільчани-поляки: І. З. Кривицький, С.О.Орловський, Ю.Л.Садовський, Т.І.Хухровський, К.І.Шибінський були засудженні та розстріляні за цією справою⁴⁵.

Як вже зазначалось, більшість партійних чиновників, організаторів Голодомору, було страчено під час репресій 1937–1938 рр. Причому, на відміну від репресованих через звинувачення в розповсюдженні інформації про голод та дії, спрямовані на допомогу населенню, вони були реабілітовані одразу після смерті Й. Сталіна. Це ставить всі точки над „і” у справі організаторів Голодомору в Україні.

У 1989 р. в радянському журналі «Історія СРСР» виходить стаття українського історика Станіслава Кульчицького «Деякі проблеми історії суцільної колективізації в Україні», яка власне підтверджує факт масового голоду 1932-1933 рр. в Україні на рівні фахової публікації в колишньому СРСР⁴⁶. Ця стаття, на відміну від попередньої статті С.Кульчицького⁴⁷ вже містила підрахунки про кількість демографічних втрат внаслідок голоду – 3,531 тисяч осіб⁴⁸.

⁴⁴ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 10, справа 393.

⁴⁵ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 10, справа 2560. Без нумерації аркушів.

⁴⁶ С.В. Кульчицький, *Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине*, „История СССР” 1989, 5, с. 20-36.

⁴⁷ С.В. Кульчицький, *До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр.*, „Український історичний журнал” 1988, 3, с. 15-27.

⁴⁸ С.В. Кульчицький, *Некоторые проблемы ...*, с. 33.

Фот. 5. Групове фото братів Цисельських та їх односільчан, мешканців с. Новопетрівка, колишньої Новопетрівської польської національної сільської ради Нижньосірогозького району Дніпропетровської (зараз – Херсонської області) (село окуповане російськими військами з 24.02.2022)⁴⁹

Далі історіографія голодів розвивалася ще стрімкіше. Цьому сприяли публікації раніше невідомих та недоступних архівних джерел архівів України (*Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, Київ 1990⁵⁰). Велике значення для розвитку досліджень Голодомору відіграв Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», прийнятий в 2006 р.⁵¹ На підставі цього закону в усіх архівах України було протягом 2007-2008 рр. проведено масове виявлення документів з тематики голоду, проведено опитування свідків та видано Національні книги пам'яті жертв Голодомору⁵². Вони склалися з мартирологу – переліку жертв від голоду за актовими записами про смерть за 1932-1933 рр. та показами свідків, добірок документів та свідчень очевидців. До

⁴⁹ Державний архів Херсонської області. Фонд Р-4033, опис 10, справа 2560. Без нумерації аркушів.

⁵⁰ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, Київ 1990.

⁵¹ Закон України Про Голодомор 1932-1933 років в Україні, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (доступу: 7.11.2023).

⁵² Музей Голодомору, <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/natsionalna-knyha-pam-yati-zhertv-holodomoru-1932-1933/> (доступу: 7.11.2023).

кожного з видань – головного та регіональних додавались ґрунтовні статті, підготовані провідними істориками. Проведення етнографічних експедицій з метою записів усної історії про голод (Maniak Collection и др.)⁵³, удосконалення методик демографії голоду (Levchuk and Hladun, 2018)⁵⁴, створення електронних ресурсів (The Great Famine Project)⁵⁵ та поширення результатів досліджень у мережі Інтернет сприяли розвитку та поглибленню знання про нього.

У цей час в Російській Федерації також активізувалось видання збірок документів, що відображали діяльність органів центральної влади СРСР («Трагедия советской деревни, 1999-2006»⁵⁶, «Голод в СССР», 2011-2013»⁵⁷ тощо). В результаті цієї роботи була видана низка збірників документів з російських архівів у співпраці з вченими з США, Канади, Австралії тощо. Але до її роботи не було залучено українських істориків. Основною концепцією створення збірок, що лягла в основу археографічного відбору документів, стала ідея «загальносоюзного голоду», запропонована російськими вченими. Не зважаючи на величезний обсяг документів, що розповідали про голод в Україні, у вступних статтях нав'язувалась думка, що голод був усюди, усі постраждали однаково, це були репресії, спрямовані проти усього селянства, а не проти українців. А отже, якщо всі постраждали, то і винуватців годі шукати. Широко впроваджується збірний образ «советське селянство», «советська деревня». Це поглибило розвиток історіографії голоду у дусі так званої «советології», поширеної в Західній Європі та США, що розглядала СРСР як єдине ціле, екстраполюючи на неї закони суспільного розвитку, нехарактерні для тоталітарного суспільства.

У 2007 році між українськими та російськими вченими відбулася дискусія і стало зрозуміло, що російські історики мають на меті щось інше, ніж вивчення історії голоду. Становлення авторитарного режиму Путіна, що ввібрав у себе імперські та колоніальні традиції, вже позначилось на російській історичній науці. Тому основною метою, на яку були спрямовані усі зусилля російських вчених, стало заперечення геноцидного характеру Голодомору. Не зовсім зрозуміло, чому саме ця ідея викликала відчайдушний спротив в середовищі російських вчених, але події, що розгортались далі, в принципі, дають відповідь на це питання.

В 2014 р. почалося російське вторгнення в Україну. Російські історики відреагували дуже специфічним чином на це в розрізі тематики дослідження

⁵³ Maniak Collection, <https://holodomor.ca/hrec-special-collections/> (доступу: 12.01.2023).

⁵⁴ ПРЕС-РЕЛІЗ Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України до Дня пам'яті жертв Голодоморів М. V. Ptukhy (2018) https://idss.org.ua/golodomor/pdf/Holodomor_press_release_IDS_20-11-18.pdf (доступу: 12.01.2023).

⁵⁵ The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. Режим доступу: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html> (доступу: 7.11.2023).

⁵⁶ *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы*, в 5 т., под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы, Москва 1999-2006.

⁵⁷ *Голод в СССР. 1929-1934*, в 4 т., Москва 2011-2013.

Голодомору 1932-1933 рр. Так російський історик Віктор Кондрашин готує друге видання своєї монографії про голод, в якому збирає до купи всі аргументи, що на його думку не лише доводять, що голод 1932-1932 рр. не був геноцидом Українців, але те, що усі українські дослідники Голодомору винні у гріхові «русифобії». Із його передмови складається враження, що не російське вторгнення на Схід України, не анексія Криму, а саме наукові студії про Голодомор спричинили зростання цієї ворожості та її поширення. Причому Кондрашин і раніше не підтримував ідею про голод-геноцид, але виявляв співчуття жертвам голоду в Україні. Проте політична кон'юнктура позбавила його останніх вагань у цьому питанні. Це дуже цікавий феномен, коли можна співчутливо і з жалістю писати про страждання «советських крестьян», проте відкидати трагедію, коли мова йде про українців. Таким чином традиції, закладені при створенні російських збірок – формування за допомогою відбору документів історичного образу загальносоюзного голоду, доповнюються сучасною анти-українською пропагандою, що поширює Росія.

Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. на тимчасово-окупованих територіях росіяни знищують культурні маркери українців. Так, в Маріуполі минулого року демонтували пам'ятний знак жертвам Голодомору, а цього 2023, зруйнували пам'ятники жертвам Голодомору на тимчасово окупованій частині Херсонщини в м. Олешках, Генічеському, Голопристанському та Іванівському районах⁵⁸. Ця варварська політика демонструє тяглість імперсько-радянських традицій, в якій народ, його страждання, бажання, воля, не є суб'єктивними, і мають повністю бути підкореними та принесеними в жертву владі. Не в силах спростувати факт голоду та смерті від нього, сучасна російська влада намагається вилучити згадки про нього з публічного простору, створюючи ту саму атмосферу заборони, що мала місце при радянському режимові.

Bibliography

Archival materials

Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti:

- FondR-2523, opys 1, sprava 9

DerzhavnyyarkhivKhersons'koyioblasti:

- FondR-105, opys 1, sprava 283
- FondR-4033, opys 7, sprava 492
- FondR-4093, opys 2, sprava 11

⁵⁸ В. Альба, *На окупованій Херсонщині російські загарбники масово зносять пам'ятники жертвам Голодомору*, https://eprostitir.org/2023/11/23/na-okupovanii-khersonshchyni-rosiiskizaharbniky-masovo-znosiat-pam-iatnyky-zhertvam-holodomoru/?fbclid=IwAR25nHXSNiJ-iX9W_okbyolbBCX0tyu9rYcmQF1iefqgMvT2EN5eXNMPAMM (доступу: 7.11.2023)

- FondR-4033, opys 10, sprava 255
- FondR-4033, opys 10, sprava 2791
- FondR-4033, opys 10, sprava 343
- FondR-4033, opys 10, sprava 393
- FondR-4033, opys 10, sprava 712
- FondR-4033, opys 10, sprava 2560
- FondR-4033, opys 10, sprava 2791

Published sources

- Holod 1932-1933 rokiv na Ukraïni: ochymaistorykiv, movoyudokumentiv*, Kyïv 1990
- Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraïni: dokumenty i materialy*, uporiad. R. Ya. Pyrih, Kyïv 2007
- Holodomory v Ukraïni: Odeska oblast 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Doslidzhennia, spohady, dokumenty*, red. I. Nitochko et al., Odesa 2007
- Lysty z Kharkova. Holod v Ukraïni ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiïskykh dyplomativ. 1932-1933 roky*, per. z ital. M. Prokopovych, uporiadkuv. tavstup. st. A. Gratsiozi, nauk. red. ukr. vyd. Yu. Shapoval, peredm. N.F. Balloni, Kharkiv 2007
- Sovetskaia derevnia hlazamy VČK-OHPU-NKVD, 1918-1939, t. 3, 1930-1934, knyha 2, 1932-1934, Dokumenty y materyaly*, red. A. Berelovyča, V. Danylova, L. Borysova et al., Moskva 2005
- Trahedyja sovetskoj derevny. Kollektivnyzacyja y raskulačyvanje. 1927-1939. Dokumenty y materyaly*, v 5 t., red. V. Danylova, R. Mannynh, L. Vyoly, Moskva 1999-2006
- Chersonščyna. Holodomor. 1932-1933. Zbirnyk dokumentiv*, red. V.F. Borovyk, L.V. Vynohradova, O.O. Maruščak, Cherson 2008

Literature

- Conquest R., *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine*, Oxford 1986
- Kondrašyn V.V., *Holod 1932-1933 hodov: trahedyja rossyjskoj derevny*, Moskva 2018
- Kulčyčyj S.V., *Do ocinky stanovyšča v sil'skomu hospodarstvi USRR u 1931-1933 rr.*, „Ukrajinskij istoryčnyj žurnal” 1988, 3
- Kulchytsky S., *The Famine of 1932-1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor*, Edmonton–Toronto 2018
- Kulčyčyj S.V., *Nekotorye problemy ystoryy splošnoj kollektivnyzacyy na Ukraïne*, „Istorija SSSR” 1989, 5
- Kusnierz R., *Dokumenty pol'skoj dyplomaciji pro holodomor*, „Ukrajinskij istoryčnyj žurnal” 2008, 6
- Kusnierz R., *Stavlennia II Reči Pospolytoji do poliakiv v USRR u period Holodomoru*, „Ukrajinskij istoryčnyj žurnal” 2023, 5

- Kuzovova N., *Childhood during the Holodomor 1932-1933 in Ukraine (in the South of Ukraine)*, „Journal of Family History” 2021, 47, 1
- Kuzovova N., *Holodomor 1932-1933 rokiv na Chersonščyni*, Cherson 2023
- Mace J.E., *The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? Toward the Understanding and Prevention of Genocide*, [in:] *Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide*, ed. I.E. Charny, Boulder–London 1984.
- Rudnytskyi O., Kulchytskyi S., Gladun O., Kulyk N., *The 1921-1923 Famine and the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features*, “Nationalities Papers” 2020, 48 (3)
- Stalyn Y.V., *Cočynenyja, T. 12*, Moskva 1949
- Shytyuk M.M., Nazarova K.V., *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrajiniv suchasnyj istoriohrafiyi (1986-2009 roky)*, Mykolajiv 2012
- Tauger M., *Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931-1933*, “Carl Beck Papers” 2001, Nr 1506
- Wysocki R., *Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie*, „Res Historica” 2011, 31

Internet

- Alba V., *Na okupovanij Chersonščyni rosijski zaharbnyky masovo znosiat pamjatnyky žertvam Holodomoru*, https://eprostit.org/2023/11/23/na-okupovanii-khersonshchyni-rosijski-zaharbnyky-masovo-znosiat-pam-iatnyky-zhertvam-holodomoru/?fbclid=IwAR25nHXSNiJ-iX9W_okbyolbBCX0tyu9rYcmQF1iefqgMvT2EN5eXNMPAMM (access: 7.11.2023)
- Holodomor 1932–1933*, <https://victimsholodomor.org.ua/home.html> (access: 7.11.2023)
- Maniak Collection, <https://holodomor.ca/hrec-special-collections/> (access: 12.01.2023)
- PRES-RELIZ Instytutu demohrafiji ta social'nych doslidžeń imeni M.V. Ptuchy NAN Ukrainy do Dnia pamjati žertv Holodomoriv M. V. Ptukhy* (2018) https://idss.org.ua/golodomor/pdf/Holodomor_press_release_IDS_20-11-18.pdf (access: 12.01.2023)
- MAPA. Digital Atlas of Ukraine. Great Famine Project*, <https://gis.huri.harvard.edu/population-losses> (access: 7.11.2023)
- Muzej Holodomoru, <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/natsionalna-knyha-pam-iaty-zhertv-holodomoru-1932-1933/> (access: 7.11.2023)
- UAGenealogia, <https://www.facebook.com/groups/UAGenealogy/> (access: 7.11.2023)
- Zakon Ukrainy Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrajinu*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (access: 7.11.2023)

Summary

**Up to the 90th anniversary of the Holodomor: events and memory
(based on the materials of the South of Ukraine)**

The article is dedicated to the 90th anniversary of the Holodomor-genocide of 1932-1933 in Ukraine. In the conditions of the Russian-Ukrainian war, Ukrainians rethink the tragic events in their history, draw conclusions that help them face the challenges of wartime. At the same time, the famine of 1932-1933 in Ukraine became the object of manipulations, which were spread in the form of fakes by Russian propaganda, including outside Russia. Therefore, this article focuses on the genocidal character of the famine, the technologies of the organization of genocide. In the conditions of the war in Ukraine, the issues of survival practices and resistance are gaining relevance, therefore, the question of the practices that were chosen in the conditions of collectivization, disarmament and hunger is also revealed in this article. Why these practices did not guarantee survival in the conditions of the Holodomor. It also reveals the types of resistance that Ukrainians and all citizens of the UkrSSR did: active and passive, and the punishment expected of them for resistance. Attention is drawn to the Soviet policy of silencing the crime, punishment for references to the famine and their influence on the modern policy of memory of the Holodomor in Ukraine.

Подяки

Хочемо висловити щиру подяку Європейській федерації академій наук і гуманітарних наук (ALLEA, EFDS-FL2-06) та Поморському університету в Слупську за всебічну підтримку та можливість представити результати проекту.